

Investigating the role of cyberspace in spiritual intelligence and religious education of student teachers

Abbas Ramezani ^{1*} | Masumeh Sharifi ²

1. Assistant Professor of Educational Management, Department of Educational Administration, Farhangian University, Tehran, Iran. Email: a.ramezani@cfu.ac.ir
2. Master's student in Educational Management, Department of Educational Sciences and Psychology, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: msharifi@cfu.ac.ir

Abstract

With the growth of new technologies and the expansion of cyberspace and social networks, significant changes have occurred in educational and training processes, which have a profound impact on the spiritual intelligence and religious education of student teachers. Method: This study, employing a qualitative approach and conducting semi-structured interviews with 19 student teachers, examines the role of cyberspace and social media in the development of spiritual intelligence and religious education. The results show that cyberspace is not simply a communication tool, but rather a dynamic platform for accessing religious resources, exchanging spiritual thoughts, and observing religious patterns. At the same time, threats such as content distortion, extremism, and weakening religious cohesion are also evident in this environment. Data analysis, based on digital religious identity theory and social learning theory, shows that religious education should go beyond the mere transmission of content and emphasize the development of critical spiritual intelligence and media insight so that student teachers can intelligently face the opportunities and challenges of cyberspace. This research emphasizes the need to review teacher education programs and suggests that courses and skills related to religious media literacy and critical content analysis in this area be strengthened.

Keywords: cyberspace, social networks, religious education, spiritual intelligence

Volume info

Vol. 34
Series: 70
Spring 2026

Article Type

Research Paper

Article History

Received:
06 April 2025

Revised:
23 May 2025

Accepted:
28 May 2025

Published:
22 November 2025

ISSN – E-ISSN

ISSN: 8901-1857

E-ISSN: 2821-1685

Cite this Paper: Ramezani'A & Sharifi'M. (2026). Investigating the role of cyberspace in spiritual intelligence and religious education of student teachers. Journal of The Research in Islamic Education Issues. 34(70), 41-65

Publisher: Imam Hossein University.

© The Author(s).

دراسة دور الفضاء الإلكتروني فى الذكاء الروحى والتربية الدينية لطلاب المعلمين

عباس رمضانى^{١*} | معصومه شريفى^٢

١. أستاذ مساعد، قسم الإدارة التربوية، جامعة فرهنجان، طهران، إيران

Email: a.ramezani@cfu.ac.ir

٢. طالب ماجستير فى الإدارة التربوية، كلية العلوم التربوية وعلم النفس، جامعة شهيد بهشتى، طهران، إيران

Email: m.sharifii@cfu.ac.ir

الْمُلَخَّص

السنة والرقم

المجلد: ٣٤

ربيع ١٤٤٧

ورقة البحث

تاريخ المقالة

تاريخ الاستلام: ٠٧ شوال ١٤٤٦

تاريخ المراجعة: ٢٥ ذى القعدة ١٤٤٦

تاريخ القبول: ٠١ ذى الحجة ١٤٤٧

تاريخ النشر: ٠١ جمادى الثانى ١٤٤٧

ISSN – E-ISSN

ISSN: 8901-1857

E-ISSN: 2821-1685

مع نمو التقنيات الحديثة وتوسع الفضاء الإلكتروني وشبكات التواصل الاجتماعي، طرأت تغييرات جوهرية على العمليات التعليمية والتدريبية، مما أثر بشكل كبير على الوعى الروحى والتربية الدينية لدى طلاب كليات التربية. تهدف هذه الدراسة إلى بحث دور الفضاء الإلكتروني ووسائل التواصل الاجتماعي فى تنمية الوعى الروحى والتربية الدينية لدى طلاب كليات التربية. المنهجية: تستخدم هذه الدراسة منهجاً نوعياً، من خلال مقابلات شبيهة منظمة مع ١٩ طالباً من طلاب كليات التربية، لدراسة دور الفضاء الإلكتروني ووسائل التواصل الاجتماعي فى بناء الوعى الروحى والتربية الدينية. تُظهر النتائج أن الفضاء الإلكتروني ليس مجرد أداة للتواصل، بل هو منصة ديناميكية للوصول إلى الموارد الدينية، وتبادل الأفكار الروحية، وملاحظة الأنماط الدينية. يُسهّل هذا الوصول عملية التأثير على التربية الدينية والوعى الروحى، ويُسرّعها، فى الوقت نفسه، تبرز فى هذا الفضاء مخاطر مثل تحريف المحتوى، والتطرف، وضعف التماسك الدينى. يُظهر تحليل البيانات، استناداً إلى نظرية الهوية الدينية الرقمية ونظرية التعلم الاجتماعي، أن التعليم الدينى يجب أن يتجاوز مجرد نقل المحتوى، وأن يُركز على تنمية الذكاء الروحى النقدى والفهم العميق لوسائل الإعلام، لتمكين الطلاب المعلمين من مواجهة فرص وتحديات الفضاء الإلكتروني بوعى. ويؤكد هذا البحث على ضرورة مراجعة برامج إعداد المعلمين، ويقترح تعزيز المقررات والمهارات المتعلقة بالتنقيف الإعلامى الدينى والتحليل النقدى للمحتوى فى هذا المجال.

الكلمات المفتاحية: الفضاء الإلكتروني، الشبكات الاجتماعية، التربية الدينية، الذكاء الروحى، الطلاب المعلمون

استناد: رمضانى، عباس؛ شريفى، معصومه (١٤٠٥). دراسة دور الفضاء الإلكتروني فى الذكاء الروحى والتربية الدينية لطلاب

المعلمين؛ مجلة العمى البحث فى قضايا التربية الاسلاميه؛ ٣٤(٧٠): ٤١-٦٥.

©
المؤلفون

الناشر: الجامعة الامام الحسين(ع)

OPEN ACCESS

بررسی نقش فضای مجازی در هوش معنوی و تربیت دینی دانشجومعلم

عباس رضانی*^۱ | معصومه شریفی^۲

Email: a.ramezani@cfu.ac.ir

۱. استادیار، گروه مدیریت آموزشی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

Email: m.sharifii@cfu.ac.ir

چکیده

با رشد فناوری‌های نوین و گسترش فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، تحولات چشمگیری در فرایندهای آموزشی و تربیتی به وجود آمده است که تأثیر قابل توجهی بر هوش معنوی و تربیت دینی دانشجومعلمان دارد. هدف پژوهش حاضر بررسی نقش فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی در هوش معنوی و تربیت دینی دانشجومعلمان است. روش: پژوهش حاضر، با رویکرد کیفی و از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۹ دانشجومعلم، به بررسی نقش فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی در شکل‌گیری هوش معنوی و تربیت دینی می‌پردازد. نتایج نشان می‌دهد که فضای مجازی صرفاً یک ابزار ارتباطی نیست، بلکه بستری پویا برای دسترسی به منابع دینی، تبادل اندیشه‌های معنوی و مشاهده الگوهای دینی است. که این دسترسی باعث تسهیل و تسریع روند تأثیرگذاری بر تربیت دینی و هوش معنوی می‌شود. همزمان، تهدیداتی همچون تحریف محتوا، افراط‌گرایی و تضعیف انسجام دینی نیز در این محیط مشهود است. تحلیل داده‌ها با تکیه بر نظریه هویت دینی دیجیتال و نظریه یادگیری اجتماعی نشان می‌دهد که تربیت دینی باید فراتر از انتقال صرف محتوا باشد و بر توسعه هوش معنوی انتقادی و پیش‌رسانه‌ای تأکید کند تا دانشجومعلمان بتوانند به شکل هوشمندانه با فرصت‌ها و چالش‌های فضای مجازی مواجه شوند. این پژوهش بر ضرورت بازنگری در برنامه‌های تربیت معلم تأکید دارد و پیشنهاد می‌کند دروس و مهارت‌هایی مرتبط با سواد رسانه‌ای دینی و تحلیل انتقادی محتوا در این حوزه تقویت گردد.

کلیدواژه‌ها: فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی، تربیت دینی، هوش معنوی، دانشجومعلمان.

سال و شماره

سال ۳۴، پیاپی: ۷۰
بهار ۱۴۰۵

سال و شماره

مقاله پژوهشی

سابقه مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۲۷

شابا چاپی و الکترونیکی

شابا چاپی: ۶۹۷۲-۲۲۵۱

لکترونیکی: ۵۱۹۶-۲۶۴۵

استناد: رضانی، عباس؛ شریفی، معصومه (۱۴۰۵). بررسی نقش فضای مجازی در هوش معنوی و تربیت دینی دانشجومعلمان؛

پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی؛ ۳۴(۷۰): ۴۱-۶۵.

نویسندگان

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

OPEN ACCESS

مقدمه و بیان مسئله

گسترش سریع فناوری اطلاعات و ارتباطات و توسعه فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، زندگی انسان‌ها را به شکل چشمگیری تغییر داده است. از طرفی، از جمله عواملی که عرصه آموزش و یادگیری را در دنیای کنونی متحول ساخته، فناوری اطلاعات و ارتباطات است (رمضانی و شریفی، ۱۴۰۴). رشد روزافزون رسانه‌ها و فناوری‌های مربوط به آن، سبب بروز اقتضانات جدیدی بر مناسبات فرهنگی-اجتماعی فرزندان در خانواده‌ها و مدارس و مراکز آموزشی و آموزش عالی شده است و به عنوان ارکان سنتی تربیت در معرض پدیده نوینی به نام رسانه هاب قرار گرفته‌اند (نورانی و همکاران، ۱۴۰۳). فضای مجازی محیطی دیجیتال و تعاملی است که در آن افراد از طریق پلتفرم‌های اینترنتی، اطلاعات را تبادل، محتوا تولید و هویت خود را ساخت می‌کنند (راینی و ولمن^۱، ۲۰۱۲). این فضاها، جدید، که با امکانات بی‌سابقه‌ای (راینی و ولمن، ۲۰۱۲) همچون دسترسی سریع به اطلاعات (هارگیتای^۲، ۲۰۰۲)، تعامل‌های اجتماعی پویا (الیسون و همکاران^۳، ۲۰۰۷) و ارتباط فوری (بایم^۴، ۲۰۰۷) با دیگران همراه هستند، نقش مهمی در شکل‌گیری نگرش‌ها، ارزش‌ها و رفتارهای افراد به‌ویژه نوجوانان و جوانان ایفا می‌کنند (توینگ و همکاران^۵، ۲۰۱۸). از طرفی، استفاده از رسانه‌ها و فضای مجازی علاوه بر فواید و تغییرات روندی، چالش‌هایی را نیز به همراه دارد (رمضانی و شریفی، ۱۴۰۴). دانشجومعلم نیز به عنوان اصلی‌ترین ارکان نظام تعلیم و تربیت در آینده و به عنوان جوانان جامعه از این قانده مستثنی نیستند. از طرفی مهم‌ترین و اساسی‌ترین موضوعی که انسان از اولین روزهای پیدایش با آن روبرو بوده است، تربیت است (قاسمیان و همکاران، ۱۴۰۴) و گسترش این فضاها علاوه بر تغییرات عمیق در ساختارهای اجتماعی و رفتاری دانشجومعلم، به طور قابل توجهی بر تربیت و الگوهای شناختی و روحی-معنوی آن‌ها نیز تأثیر می‌گذارد. برخلاف تعاریفی که در گذشته از هوش وجود داشت و آن را صرفاً یک توانایی شناختی محسوب می‌کرد؛ تعاریف جدید، آن را فراتر از صرف یک

1. Rainie & Wellman
2. Hargittai
3. Ellison et al
4. Baym
5. Twenge et al

توانایی شناختی در نظر می‌گیرند و این مفهوم به حوزه‌های مختلفی همچون هوش معنوی گسترش یافته است (هاشمی‌ماد و همکاران، ۱۴۰۳).

فضای مجازی فرصت‌های فراوانی برای آموزش، ارتباط و توسعه فرهنگی و اجتماعی فراهم می‌آورد که می‌تواند به صورت‌های مختلف بر هوش معنوی و تربیت دینی دانشجو معلمان تأثیر گذارد. فضای مجازی زمینه‌ای را برای انواع مختلف یادگیری فراهم می‌کند که شامل یادگیری مشاهده‌ای، تداعی، پنهان، گشتالتی و مجاورتی می‌شود. در فضای مجازی، کاربران اغلب به طور غیرمستقیم از رفتارهای دیگران یاد می‌گیرند. این نوع یادگیری، که به عنوان یادگیری مدل‌گرایی (مشاهده‌ای) شناخته می‌شود، نقش مهمی در شکل‌گیری نگرش‌ها و رفتارهای افراد دارد (بندورا^۱، ۱۹۷۷). همچنین، این فضا، با ارائه اطلاعات متعدد و پیچیده، فرآیند یادگیری تداعی را تقویت می‌کند. افراد از طریق تعامل با محتوا و دیگران، ارتباطات بین ایده‌ها و مفاهیم را تشکیل می‌دهند (پیازه^۲، ۱۹۵۲). شبکه‌های اجتماعی، سامانه‌هایی هستند که به کاربران اجازه می‌دهند از طریق پروفایل‌های شخصی، با دیگران ارتباط برقرار کنند و محتوایی را به اشتراک بگذارند (کاپلان و هاینلین^۳، ۲۰۱۰). شبکه‌های اجتماعی و فضاهای مجازی، حتی بدون آگاهی کاربران، به آن‌ها اطلاعات و رفتارهای جدیدی آموزش می‌دهند. این نوع یادگیری، که به عنوان یادگیری عملکردی شناخته می‌شود، نقش مهمی در تغییر رفتارهای اجتماعی و فرهنگی دارد (اسکینر^۴، ۱۹۵۳). در واقع، فضای مجازی، با ارائه محتواهای بصری و چندرسانه‌ای، به کاربران امکان می‌دهد تا از طریق ادراک کلی و کشف الگوهای پنهان، مفاهیم جدیدی را یاد بگیرند. این نوع یادگیری بر اساس اصول گشتالت و تمرکز بر کلیات است (کوهلر^۵، ۱۹۲۵). ضرورت دیگر این پژوهش، پاسخگویی به نیاز مبرم نظام آموزشی در «همگراسازی فناوری و معنویت» (سیلون^۶، ۲۰۱۶) است. در شرایطی که نهادهای رسمی تربیتی با چالش عدم جذابیت ظاهری از مفاهیم دینی روبه‌رو هستند (اپل^۷، ۲۰۰۴)، شبکه‌های اجتماعی می‌توانند به عنوان ابزاری پویا برای بازآفرینی روایت‌های دینی (کولدبری و هپ^۸، ۲۰۱۷) به زبان نسل دیجیتال مورد استفاده

1. Bandura
2. Piaget
3. Kaplan and Hainlin
4. Skinner
5. Kohler
6. Silven
7. Apple
8. Couldery and Happ

قرار گیرند (پرنسکی^۱، ۲۰۰۱). با این حال، تحقق این ظرفیت مستلزم مقدماتی همچون درک عمیقی از مکانیسم‌های نقش آفرینی فضای مجازی در تربیت دینی و تقویت هوش معنوی دانشجومعلم است. معنویت و رشد معنوی همواره از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است، زیرا انسان در مسیر زندگی خود علاوه بر نیازهای مادی و علمی، به رشد و تعالی درونی و اخلاقی نیز نیازمند است (نبی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۳). پیشرفت علم مدیریت از یک سو و ماهیت پویا، متغیر و پیچیده سازمان‌های نوین از سوی دیگر باعث شده است که نیازهای معنوی بشر در برابر خواسته‌ها و نیازهای مادی در سازمان‌ها قد علم کنند و اهمیت بیشتری یابند؛ هوش معنوی نیز از مفاهیم نوینی است که سازمان‌ها در سایه چالش عصر سرعت و تکنولوژی به آن احساس نیاز می‌کنند (نبی‌زاده و زنگویه، ۱۴۰۲). هوش معنوی توانایی فرد در استفاده از منابع معنوی برای یافتن معنا، حل مسائل و زیست اخلاقی در زندگی روزمره اشاره دارد (امونز^۲، ۲۰۰۰) هوش معنوی بخش‌های مختلفی از آگاهی و زندگی ذهنی، روحی و درونی فرد را با زندگی و کار بیرونی متصل و یکپارچه می‌کند و نوعی آگاهی درباره تمامیت جهان به فرد می‌دهد (مختاری، ۱۴۰۰). این هوش از منظر اسلام نیز حائز اهمیت است به طوری که در آیه ۱۹۱ سوره آل عمران آمده است: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ». این آیه، تفکر را همراهی ذکر الهی می‌داند و نشان می‌دهد که رشد معنوی بدون تأمل عمیق و آگاهی از حقیقت ممکن نیست. از آنجایی که، نظام آموزشی نیز از این قانده مستثنی نیست. آینده پیچیده، نظام آموزشی را طلب می‌کند که بتواند متناسب و منعطف با این پیچیدگی‌ها، پاسخگوی نیازهای انسان باشد (دیبايي صابر و فلاح‌داری، ۱۴۰۳)، که این نوع بینش از طریق پژوهش‌هایی همچون مطالعه حاضر، قابل دستیابی خواهد بود.

از طرفی، فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، در حالی که می‌توانند منابع قابل قبولی برای انتقال ارزش‌های دینی و معنوی باشند (عبدالله و ال-سماری^۳، ۲۰۲۲)، در مقابل، می‌توانند با وجود اطلاعات نامرتبط، تبلیغات غیراخلاقی (خان و آلام^۴، ۲۰۲۱) و حتی محتوای مغایر با ارزش‌های

۱. Pernesky

۲. Ammons

۳. Abdullah and Ai-samari

۴. Khan and Alam

و معنوی (الوانی و ال-خطیب^۱، ۲۰۲۲)، به چالش‌های جدی در مسیر تربیت دینی و تقویت هوش معنوی دانشجو معلمان تبدیل شوند. تربیت دینی فرآیند برنامه‌ریزی شده‌ای است برای پرورش باورهای دینی، ارزش‌های اخلاقی و رفتارهای عبادی در چارچوب جهان‌بینی اسلامی (مشایخی‌راد، ۱۳۸۰). دانشجو معلمان افرادی که در دانشگاه‌های تربیت معلم (مانند فرهنگیان) در حال تحصیل و آماده‌سازی برای حرفه آموزش هستند و اصلی‌ترین ارکان نظام آموزشی آینده را تشکیل می‌دهند. فلذا، بررسی نقش فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی در شکل‌گیری هوش معنوی و تربیت دینی دانشجو معلمان به عنوان معلمان آینده و رکن اصلی فرایند یاددهی-یادگیری، موضوعی ضروری و حساس به نظر می‌رسد.

همچنین، تربیت دینی در جهان امروز (کازانووا^۲، ۲۰۱۱) با پارادوکس تاریخی (آرمسترانگ^۳، ۲۰۰۹) مواجه است: از یک سو، شبکه‌های اجتماعی به عنوان کاتالیزور گسترش شبهات اعتقادی (فنتون^۴، ۲۰۱۸) و نسبی‌گرایی اخلاقی (رورتی^۵، ۱۹۸۹) عمل می‌کنند و از سوی دیگر، ظرفیت بی‌بدیلی برای آموزش غیررسمی مفاهیم دینی (سلیین^۶، ۲۰۱۶)، ایجاد جامعه‌ای معنوی (پوتنام و کمپل^۷، ۲۰۱۲) و تقویت خودکنترلی بر اساس آموزه‌های مذهبی (دسی و رایان^۸، ۲۰۰۰) ارائه می‌دهند. این دوگانگی، «فقدان چارچوب نظری بومی» را در زمینه مدیریت الگوهای مصرف رسانه‌ای دانشجو معلمان آشکار می‌سازد. پژوهش حاضر با پرکردن این خلأ دانشی، امکان تدوین راهبردهای فعالانه را در دو سطح فراهم می‌کند: سطح فردی: افزایش سواد رسانه‌ای معطوف به خودمراقبتی معنو و سطح نهادی: بازمهندسی برنامه‌های تربیت دینی متناسب با زیست‌بوم دیجیتال. با گسترش فرایندهای فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، الگوهای تربیت دینی و رشد هوش معنوی در میان دانشجو معلمان نیز به عنوان نسل آینده مربیان نظام آموزشی دچار دگرگونی چشمگیری شده است. هدف این پژوهش، بررسی نحوه شکل‌گیری، تقویت یا تضعیف هوش معنوی و تربیت دینی

1. Alvani and Ai-Khatib
2. Cazanova
3. Armstraung
4. Fenton
5. Rorty
6. Siliin
7. Putnam and cample
8. Decy and Rayan

این گروه در فضای مجازی است، با توجه به این واقعیت که آن‌ها نه تنها مخاطب، بلکه نهادهای تربیتی آینده هستند.

مبانی نظری

رسانه‌های اجتماعی به عنوان تاثیرگذارترین عامل در زندگی امروزه دسته‌بندی‌های مختلفی دارند؛ اما بهترین طبقه‌بندی مختص بنت^۱ (۲۰۱۰) است. وی چهارگونه اصلی برای رسانه‌های اجتماعی در نظر می‌گیرد: ۱- رسانه‌هایی که عقیده‌ها و باورها را انتشار می‌دهند، ۲- رسانه‌هایی که کارویژه آن‌ها انتشار اخبار و رویدادهای روز است، ۳- رسانه‌هایی که اطلاعات فرایندمدار و آنهایی که بیشتر جنبه پاداش آتی دارند را منتشر می‌کنند و در نهایت ۴- رسانه‌های ناشر داده‌ها. اما پرکاربردترین این رسانه‌ها را می‌توان در هشت دسته به صورت خلاصه معرفی کرد (کاپلان و هانلین، ۲۰۱۰).

۱- شبکه‌های اجتماعی (بوید و الیسون، ۲۰۰۷)، ۲- وبلاگ‌ها (هرینگ و همکاران، ۲۰۰۴)، ۳- ویکی‌ها (فورت و براکمن، ۲۰۰۴)، ۴- پادکست‌ها (لاسیکا، ۲۰۰۵)، ۵- فروم‌ها (پوسمس و همکاران، ۱۹۹۸)، ۶- کامیونیتی‌های محتوایی (اوریلی، ۲۰۰۵)، ۷- میکرووبلاگ‌ها (جاوا و همکاران، ۲۰۰۷) و ۸- نرم‌افزارهای پیام‌رسان موبایلی (لینگ، ۲۰۰۴) هشت نوع رسانه‌های اجتماعی محسوب می‌شوند. شبکه‌های اجتماعی به اعضایشان اجازه ساخت صفحات شخصی و برقراری ارتباط و شبکه‌سازی با دوستان آنلاین را می‌دهند (بوید و الیسون، ۲۰۰۷). ویکی‌ها سایت‌هایی هستند که به کاربران اجازه اضافه کردن و ویرایش محتوا را می‌دهند و محتوای تولید شده‌شان حاصل مشارکت اعضاست (فورت و براکمن، ۲۰۰۵). پادکست‌ها فایل‌های صوتی و تصویری هستند که با قابلیت مشترک شدن در اینترنت قرار داده شده‌اند (لاسیکا، ۲۰۰۵). فروم‌ها که از دوران پیش از تولد مفهوم رسانه‌های اجتماعی فعالیت می‌کردند فضایی برای طرح بحث

1. Benet
2. Kaplan and Hanlin
3. Hering et al
4. Fort and Brakman
5. Lacika
6. Posmes et al
7. Java et al
8. Ling

و گفتگو در موضوعات مختلف محسوب می‌شوند (پوستمس و همکاران، ۱۹۹۸). کامیونیتی‌های محتوایی امکان مدیریت و به اشتراک گذاری نوع خاصی از محتوا از قبیل عکس، فایل‌های ویدئویی، متن یا لینک را فراهم می‌کنند (اوریلی، ۲۰۰۵). میکرو بلاگ‌ها که تلفیقی از شبکه‌های اجتماعی و بلاگ‌های کوچک هستند با محتواهای کوتاه کاربران عمل می‌کنند (مای فیلد، ۲۰۰۸).

در یک دهه اخیر با توجه به رشد فناوری همچون توسعه وب ۲ (اوریلی، ۲۰۲۱) و شبکه‌های تلفن همراه ارتقاء پروتکل‌های اینترنتی (گارتنر، ۲۰۲۲)، رشد اجتماعات گفتگوی آنلاین و نرم افزارهای پیام‌رسان (اندرسون و پرین، ۲۰۲۱)، ساخت برنامه‌های کاربردی (ایستستا، ۲۰۲۲) و اجتماعی چون وابستگی افراد به رایانه به دلایل شغلی، شخصی، سرگرمی و غیره (رایین و اندرسون، ۲۰۲۰) نیاز ارتباطی چون اشتراک گذاری اطلاعات، ایجاد ارتباط، اعتماد و اتصال به دیگران (الیسون و بوید، ۲۰۲۱)، سایت‌های شبکه اجتماعی رشد قارچ گونه‌ای در جهان و ایران داشتند.

از طرفی، معنویت و رشد معنوی در انسان‌ها و نقش آن در بخش‌های مختلف زندگی او، در چند دهه اخیر توجه روانشناسان و متخصصان بهداشت روانی را به خود جلب کرده است (خدابخشی کولایی و همکاران، ۱۳۹۱). هوش معنوی فرد را قادر به استفاده از ظرفیت‌ها و منابع معنوی برای تصمیم‌گیری و حل مسائل روزانه می‌کند (ایمونز، ۲۰۰۰). این بعد از هوش همچنین بیانگر مجموعه‌ای از توانایی‌ها، ظرفیت‌ها و منابع معنوی است که دستیابی به آن‌ها در زندگی شخصی و شغلی، منجر به افزایش سازگاری، انطباق‌پذیری، توانایی حل مسئله، یافتن معنا و هدف در رویدادهای زندگی، حفظ سلامت، آرامش درونی و بیرونی، پویایی و شادابی می‌شود (زارع و همکاران، ۱۳۹۷: ۴۵؛ توان و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۱۳). دانش آموزان با این هوش می‌توانند توانایی‌های مختلفی را در خود تقویت نمایند. از طرفی انسان از استعدادها، غرایز نیروها و شهواتی شکل گرفته است که برای تأمین رفاه و سعادت انسان و استفاده حداکثری و بهینه از این غرایز و استعدادها به تعدیل جهت‌دهی و

۱. Mayfield
۲. O'reilly
۳. Gartner
۴. Statista
۵. Anderson and Perrin
۶. Raiien and Anderson
۷. Ellison and Boyd
۸. Emmons

تربیت آن‌ها نیاز دارد؛ برای تحقق این منظور مکاتب تربیتی بسیاری ایجاد شده‌اند که هر کدام از زاویه و منظری خاص به ارائه برنامه پرداخته‌اند؛ با وجود مکاتب متعدد، تربیت در حالت کلی به دو دسته دینی و غیر دینی تقسیم شده است (احمدی پرتو، ۱۴۰۰). تربیت دینی، تدریس منظم و برنامه ریزی شده که هدف از آن دستیابی فرد به اعتقاداتی درباره خداوند، حقیقت جهان هستی و زندگی و ارتباط انسان با پروردگارش و دیگر انسان‌هایی که در جامعه با آن‌ها زندگی می‌کند و بلکه همه آحاد بشر است (مشایخی‌راد، ۱۳۸۰).

پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، با گسترش فزاینده فناوری اطلاعات و ارتباطات و نفوذ عمیق فضای مجازی به تمام جنبه‌های زندگی انسان معاصر، توجه پژوهشگران حوزه علوم تربیتی به تأثیرات دوگانه این فضا بر ابعاد معنوی و دینی رشد یافته است. فضای مجازی، به‌ویژه در ساحت تربیت دینی و هوش معنوی، به‌عنوان یک محیط دوجبهی مطرح شده است؛ محیطی که ضمن اینکه می‌تواند به‌عنوان زمینه‌سازی برای گسترش دانش دینی، تسهیل دسترسی به منابع معنوی و تقویت باورهای دینی عمل کند، در عین حال ممکن است از طریق گسترش فرهنگ مصرف‌گرایی، نسبی‌گرایی اخلاقی و انحرافات محتوایی، به‌عنوان عاملی زوال‌بخش در شکل‌دهی به هویت معنوی نسل جوان و نوجوان ظاهر شود (آدیجون و اوجو، ۲۰۲۱). این دوگانگی، فضای مجازی را به حوزه‌ای پیچیده و پرتنش تبدیل کرده که درک آن مستلزم رویکردی نظام‌مند و متوازن است. در همین راستا، پژوهشی توسط آدیجون و اوجو (۲۰۲۱) به بررسی رابطه بین الگوهای استفاده از شبکه‌های اجتماعی و سطوح هوش معنوی در میان دانشجویان پرداخته است. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که استفاده نامتعادل و واکنشی از فضای مجازی به‌ویژه در شکل‌های پراکنده و سرگرمی‌محور آن با کاهش معنادار در ابعاد سه‌گانه هوش معنوی، شامل تأمل، معناجویی و خودآگاهی، همراه است. این کاهش احتمالاً ریشه در فرهنگ بی‌ثباتی دارد که فضای مجازی از طریق الگوهای توجه کوتاه‌مدت، تقویت تأیید اجتماعی بیرونی و کاهش عمق فکری پرورش می‌دهد. با این حال، همان مطالعه بیان می‌کند که استفاده آگاهانه و هدفمند از شبکه‌های اجتماعی

به‌عنوان نمونه، دنبال کردن محتوای آموزشی معنوی، شرکت در جلسات تأمل آنلاین یا دسترسی به منابع دینی ساختاریافته می‌تواند نقشی تسهیل‌گر در ارتقای دستاوردهای معنوی داشته باشد. این دوگانگی، کیفیت و هدف‌مندی استفاده را به عاملی تعیین‌کننده در تأثیر فضای مجازی بر هوش معنوی تبدیل می‌سازد.

از سوی دیگر، مطالعه کیفی سالم و حسین (۲۰۲۰) بر نقش شبکه‌های اجتماعی در تربیت دینی معلمان تمرکز کرده و نشان داده که این فضا می‌تواند به‌عنوان یک زمینه یادگیری مداوم^۱ برای معلمان مطرح شود. یافته‌ها حاکی از آن است که معلمان با دسترسی به جوامع تخصصی آنلاین، می‌توانند تجربیات تربیتی دینی خود را به اشتراک گذاشته، از منابع دینی به‌روزره استفاده کنند و به‌صورت تعاملی با چالش‌های تربیتی روبرو شوند. با این وجود، این مزایا در سایه چالش‌هایی چون گسترش اطلاعات نادرست یا دستکاری‌شده در حوزه مذهبی، فشارهای نگاه‌داشتن تصویر عمومی^۲، و کاهش تمرکز عمقی بر معانی دینی قرار گرفته است. نویسندگان بر این نکته تأکید دارند که بدون آموزش حرفه‌ای معلمان در زمینه سواد رسانه‌ای دینی و طراحی برنامه‌های تربیتی هوشمند مبتنی بر فناوری، مزایای بالقوه این فضا عملاً از دسترس خارج خواهد شد.

در مجموع، ادبیات موجود بر این حقیقت تأکید می‌کند که فضای مجازی خودبه‌خود نه تقویت‌کننده و نه تضعیف‌کننده هوش معنوی است؛ بلکه اثر آن نتیجه تعامل پیچیده‌ای بین ویژگی‌های فردی کاربران (مانند انگیزش، سواد دیجیتال و سبک‌های یادگیری معنوی)، ساختار محتوای مواجهه‌شده، و سیاست‌های آموزشی مؤلفه‌گذار در این فضا است. بنابراین، آینده پژوهش در این حوزه مستلزم توجه به شیوه‌های تلفیقی‌تر از فناوری و تربیت دینی است، شیوه‌هایی که ضمن تقویت آگاهی اخلاقی و معنوی، فضایی برای تأمل‌پذیری، خوداندیشی و تعامل معنادار فراهم آورد.

در همین راستا، پژوهشی توسط وانگ و لی^۳ (۲۰۲۲) در چین به بررسی اثر تعامل هوشمند با محتوای دیجیتال بر هوش معنوی نسل جوان پرداخته است. این مطالعه با استفاده از یک طرح طولی بر روی ۸۴۷ دانش‌آموز دبیرستانی، نشان داد که کیفیت تعامل دیجیتال، نه صرفاً میزان

۱. Lifelong professional learning space

۲. Performative religiosity

۳. Wang & Li

زمان صرف شده در فضای مجازی، پیش‌بینی‌کننده معناداری برای سطوح هوش معنوی است. مفهوم «کیفیت تعامل دیجیتال» در این پژوهش شامل سه مؤلفه تأمل محوری در مصرف محتوا، مشارکت معنادار در جوامع آنلاین، و خودتنظیمی در مواجهه با محرک‌های رسانه‌ای تعریف شده است. یافته‌ها حاکی از آن بود که دانش‌آموزانی که از این سه استراتژی به‌صورت آگاهانه استفاده می‌کردند، در طول یک دوره پشش ماهه، رشد چشمگیری در ابعاد هوش معنوی به‌ویژه «آگاهی از هدف زندگی» و «ظرفیت تاب‌آوری معنوی» از خود نشان دادند. این مطالعه بر این نکته کلیدی تأکید دارد که فضای مجازی تنها زمانی به‌عنوان محیطی برای رشد معنوی عمل می‌کند که کاربران از مهارت‌های شناختی-انعکاسی مناسب برخوردار باشند که به آن‌ها امکان می‌دهد اطلاعات را به‌جای پذیرش منفعلانه، به‌صورت انتقادی و با هدفی معنوی بازتولید کنند.

باتوجه به مطالب ذکر شده، پژوهش حاضر در سه جهت با مطالعات پیشین متفاوت است؛ اولاً، برخلاف پژوهش‌های عمومی‌نگر که بر جمعیت‌های دانشجویی یا نوجوان متمرکز بوده‌اند، این مطالعه به‌طور ویژه بر دانشجومعلمان در بافت ایرانی به‌ویژه دانشگاه فرهنگیان می‌پردازد؛ گروهی که نقش آنان در انتقال ارزش‌های دینی و معنوی، اهمیت سیستمی این پژوهش را افزایش می‌دهد. ثانیاً، به‌جای سنجش صرف «میزان استفاده» از فضای مجازی، بر کیفیت، انگیزه و خودتنظیمی معنوی در تعامل با این فضا تأکید دارد. ثالثاً، با تلفیق دیدگاه‌های روان‌شناختی و تربیتی-اسلامی، فضای مجازی را نه به‌عنوان فناوری بی‌طرف، بلکه به‌عنوان فضایی ارزشی-معنایی در تعامل با جهان‌بینی فرد تحلیل می‌کند. این رویکرد، شکاف مهمی را در ادبیات بین‌رشته‌ای هوش معنوی و تحولات دیجیتال پر می‌کند.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف جزو پژوهش‌های کاربردی طبقه‌بندی می‌شود، زیرا هدف آن دستیابی به یافته‌هایی است که بتواند در بهبود فرآیندهای تربیت دینی و تقویت هوش معنوی معلمان در بستر فضای مجازی، به‌ویژه در نظام آموزشی ایران، کاربرد عملی داشته باشد (کرسول و کرسول^۱، ۲۰۱۸). از منظر رویکرد، این پژوهش کیفی است؛ یعنی به دنبال درک عمیق، تفسیری و

1. Creswell & Creswell

درون‌بینانه از تجربیات، باورها و الگوهای تعاملی معلمان با فضای مجازی در رابطه با هوش معنوی است، نه سنجش عددی یا تعمیم‌پذیری آماری (دنینز و لینکلون^۱، ۲۰۱۸). در چارچوب این رویکرد کیفی، پژوهش حاضر از روش اکتشافی استفاده کرده است. روش اکتشافی، که توسط (موتاسکا^۲، ۱۹۹۰) توسعه یافته، یکی از رویکردهای پژوهشی درون‌نگر و پدیدارشناختی است که بر کشف ذات تجربه شخصی پژوهشگر و شرکت‌کنندگان در مواجهه با یک پرسش معنادار متمرکز می‌شود. این روش زمانی مناسب است که پدیده مورد مطالعه در اینجا «تعامل دانشجوی معلمان با فضای مجازی و تأثیر آن بر هوش معنوی» هنوز به‌طور سیستماتیک بررسی نشده و نیازمند یک بررسی اولیه عمیق و نظریه‌ساز است. در روش اکتشافی، پژوهشگر نه تنها ابزار جمع‌آوری داده نیست، بلکه خود مشارکت‌کننده اصلی در فرآیند کشف است؛ به گونه‌ای که تجربه شخصی او با پدیده، از طریق تأملات ساختاریافته، خودپرسی و دیالوگ با دیگران، به بینشی عمیق‌تر دست می‌یابد (موتاسکا، ۱۹۹۰؛ لوهمان و همکاران^۳، ۲۰۱۹).

جامعه هدف پژوهش، کلیه دانشجوی-معلمان در دانشگاه فرهنگیان استان زنجان در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ بودند که به روش هدفمند معیاری (انتخاب شرکت‌کنندگانی که اطلاعات و یا تجربه مرتبط با موضوع مورد مطالعه داشتند) با ۱۹ نفر از دانشجوی-معلمان تارسیدن به اشباع نظری مصاحبه انجام گرفت. جمع‌آوری داده‌ها از طریق مصاحبه نیمه‌ساختاریافته انجام گرفت. سوالات مصاحبه پس از مرور ادبیات پژوهش، شناسایی شکاف‌های دانشی و مشاوره با متخصصان حوزه‌های رسانه و فضای مجازی، علوم دینی و علوم تربیتی طراحی و نهایی شد. مصاحبه‌ها پس از کسب رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان و تأکید بر محرمانه ماندن اطلاعات هویتی و محتوایی انجام شد. هر مصاحبه در زمانی مناسب و از طریق روشی که شرکت‌کننده ترجیح می‌داد (حضوری و تلفنی) انجام گرفت. قبل از شروع هر مصاحبه، اهداف پژوهش و نحوه استفاده از داده‌ها به شرکت‌کننده توضیح داده شد و به سؤالات احتمالی ایشان پاسخ داده شد. مدت زمان مصاحبه‌ها بین ۳۰ تا ۱۲۰ دقیقه متغیر بود. اگرچه مجموعه‌ای از سؤالات اولیه از پیش تعیین شده بود، اما در طول گفتگو سؤالات مکملی نیز بر اساس موضوعات نوظهور مطرح شد تا داده‌های عمیق‌تر و غنی‌تری جمع‌آوری شود.

1. Denzin & Lincoln
2. Moustakas
3. Lahman et al

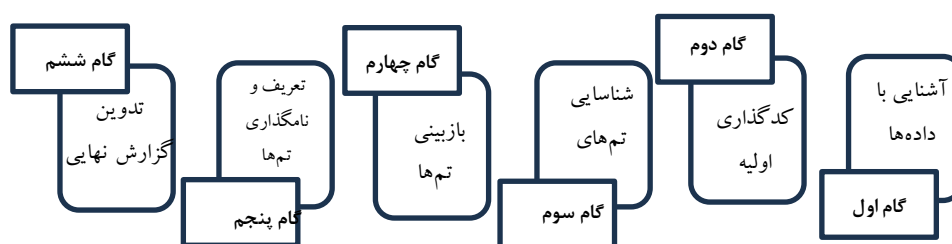
در پایان هر مصاحبه، امکان انجام مصاحبه مجدد در صورت نیاز به تکمیل داده‌ها مطرح شد و رضایت لازم اخذ گردید. همچنین در طول فرآیند پژوهش، در صورت لزوم، مصاحبه‌های تکمیلی انجام شد. این تعداد با توجه به ماهیت کیفی پژوهش و استانداردهای پیشنهادی در تحلیل مضمون بر اساس براون و کلارک^۱ (۲۰۰۶) کافی و مناسب تشخیص داده شد. روایی داده‌ها با استفاده از بازبینی شرکت کنندگان و پایایی به روش بررسی توسط همکار انجام گرفت.

جدول ۱. اطلاعات جمعیت شناختی مصاحبه‌شوندگان

سن	جنسیت	سابقه تحصیل	کد
۲۱	زن	یک سال	۱م
۲۳	زن	سه سال	۲م
۲۲	زن	یک سال	۳م
۱۹	مرد	یک سال	۴م
۲۲	زن	چهارسال	۵م
۲۰	مرد	دوسال	۶م
۱۹	زن	یک سال	۷م
۱۹	زن	یک سال	۸م
۲۱	مرد	یک سال	۹م
۲۲	زن	یک سال	۱۰م
۲۰	مرد	دوسال	۱۱م
۲۰	مرد	دوسال	۱۲م
۲۰	مرد	دوسال	۱۳م
۲۲	مرد	چهارسال	۱۴م
۲۰	زن	سه سال	۱۵م
۲۱	زن	چهارسال	۱۶م
۲۲	زن	چهارسال	۱۷م
۲۲	مرد	چهارسال	۱۸م
۲۲	زن	چهارسال	۱۹م

1. Braun and Clark

تحلیل داده‌ها با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون به‌سبک براون و کلارک (۲۰۱۶) انجام شد. این روش شامل شش مرحله نظام‌مند است: (۱) آشنایی با داده‌ها، (۲) کدگذاری اولیه، (۳) شناسایی تم‌های اولیه، (۴) بازبینی تم‌ها، (۵) تعریف و نام‌گذاری تم‌ها، و (۶) تدوین گزارش نهایی.

شکل ۱. مراحل روش تحلیل مضمون (براون و کلارک، ۲۰۰۶)

با توجه به مرحله اول، داده‌ها (مصاحبه‌های مکتوب یا ضبط‌شده) را خوانده شد و با آشنایی لازم با جزئیات، لحن، تکرارها و نکات بارز صورت گرفت. این مرحله پایه‌ای ضروری برای درک کلی از محتوای داده‌ها و تشخیص اولیه مسائل و موضوعات مهم است. سپس با توجه به مرحله دوم محققان بخش‌های معنادار داده‌ها را با برجسته‌های کوتاه (کدها) مشخص نمودند. در مرحله سوم، کدهای مشابه گروه‌بندی شدند تا الگوهای معنادار (تم‌ها) شناسایی شوند. در مرحله چهارم، که مختص بازبینی تم‌ها است، محققان به‌صورت دقیق‌تری ساختار تم‌ها را بررسی نموده و از سازگاری آن‌ها با داده‌ها و کدها مطمئن شدند (هم در سطح داده و هم در سطح کدگذاری). در مرحله پنجم، هر تم به‌صورت مفهومی تعریف شده و نامی گویا به آن داده شد. در نهایت، در مرحله گزارش‌دهی، داستان تحلیلی که در آن تم‌ها به‌همراه نقل‌قول‌های نماینده از داده‌ها هستند، ارائه شد و یافته‌ها در چارچوب پژوهش تفسیر و تبیین شدند. این فرآیند به‌صورت تکراری و بازنگری مداوم انجام شد تا تم‌های اصلی، فرعی و زیرتم‌ها با دقت و حساسیت بالا استخراج شوند.

یافته‌های پژوهش

پس از تحلیل مصاحبه‌ها، در مجموع تعداد ۴۲ کد استخراج شد. ۳۰ کد مربوط به فرصت‌ها و ۱۲ کد مربوط به چالش‌های فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی در بین دانشجومعلم بود. در بخش فرصت‌ها، مضامین فراگیر شامل، دسترسی گسترده به منابع دینی و معنوی، تبادل نظر و گفتگوی دینی و معنوی در شبکه‌های اجتماعی، تقویت هویت دینی از طریق هویت مجازی، نقش فضای مجازی در رفتارهای دینی عملی است.

جدول ۲. مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر مربوط به فرصت‌ها فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی در تربیت

دینی و هوش معنوی دانشجومعلم

پدیده محوری	مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
فرصت‌های فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی در تربیت دینی و هوش معنوی دانشجومعلم	دسترسی گسترده به منابع دینی و معنوی	دسترسی به منابع متنوع و چندزبانه	فارسی، عربی، انگلیسی (۱م)
		استفاده از پلتفرم‌های تخصصی دینی (مثل اپلیکیشن‌های قرآنی)	قرآن کریم (۱۱م)، نور (۲م)، مهدی (۷م)
		دسترسی به آموزش‌های رایگان و غیرحضوری	کلاس‌های آنلاین دینی (۱۱م)، دوره‌های تفسیر یا حدیث (۴م)، یوتیوب (۱۰م)
		سرعت و سهولت یادگیری بدون واسطه	کاهش وابستگی (۱۲م)، یادگیری خودمحو (۴م)
		ارتقای کیفیت یادگیری از طریق چندرسانه‌ای بودن محتوا	ترکیب صوت (۱۴م)، تصویر (۱۱م)، انیمیشن و متن برای درک بهتر مفاهیم دینی (۲م)
		امکان جستجوی سریع و هدفمند در متون دینی	استفاده از قابلیت جستجو در اپلیکیشن‌ها و سایت‌ها (۴م)، سریع‌تر از کتاب (۵م)

پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر	پدیده محوری
بحث در گروه تلگرامی (م ۱۷)، گروه‌های معنوی و دینی در اپنا (م ۳)	برگزاری بحث‌های گروهی درباره مسائل اخلاقی روزمره	تبادل نظر و گفت‌وگوی معنوی در شبکه‌های اجتماعی	
همراهی دانشجویان با یکدیگر در مواجهه با تردیدها یا مشکلات دینی (م ۱۰)	همکاری در حل مسائل معنوی شخصی		
گروه‌هایی با هدف حفظ قرآن (م ۷)، نماز یا خدمت به دیگران (م ۹)	تشکیل جوامع مجازی مذهبی با اهداف مشترک		
تعامل با محتوا به عنوان بخشی از یادگیری معنوی (م ۱)	تشویق به مشارکت فعال از طریق لایک، کامنت و اشتراک		
احساس تعلق به یک جامعه دینی (م ۱۰)، حتی در فضای مجازی (م ۶)	کاهش انزوا معنوی از طریق ارتباط با افراد دارای عقیده مشابه		
استفاده از فضای مجازی به عنوان فضای مقاومت فرهنگی (م ۱۸)	ساخت هویت دینی در مقابل فرهنگ مادی و غربی		
بیان هویت به جای پنهان کردن آن (م ۱۹)	اعلام عمومی و آگاهانه هویت دینی (با پست یا استوری)		
لایک (م ۱۱)، کامنت و اشتراک به عنوان تأیید از هویت دینی (م ۱۲)	دریافت تأیید اجتماعی از طریق تعامل با محتوای دینی		
به اشتراک گذاشتن منظم محتوای دینی برای تثبیت هویت (م ۳)	تثبیت هویت دینی از طریق تکرار و نمایش مداوم		

پدیده محوری	مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
نقش فضای مجازی در رفتارهای دینی عملی	مضامین فراگیر	بازگشت به نماز و روزه پس از مشاهده محتوای تأثیر گذار	تأثیر ویدئوهای انگیزشی بر احیای عبادات (م ۱۴)
		افزایش صدقه و کمک به نیازمندان	تأثیر محتوا درباره ثواب صدقه و نیازمندان (م ۱۱)
		افزایش مطالعه قرآن و دعا	شروع یا ادامه حفظ یا تلاوت قرآن به دلیل تأثیر محتوای مجازی (م ۲)
		خدمت به جامعه (تدریس رایگان، کمک به افراد مسن)	تأثیر محتوای معنوی در ایجاد روحیه خدمت (م ۱۲)

دسترسی گسترده به منابع دینی و معنوی

یافته‌ها نشان می‌دهند که فضای مجازی به عنوان یک کتابخانه دینی دسترس پذیر و چندرسانه‌ای عمل می‌کند و دسترسی دانشجو معلم به منابع دینی را به طور چشمگیری تسریع و تعمیق بخشیده است. شرکت کنندگان به طور مکرر به امکان دسترسی سریع و رایگان به متون قرآنی، تفاسیر، حدیث و آموزش‌های صوتی و تصویری اشاره کردند. این دسترسی نه تنها وابستگی سنتی به مراکز فیزیکی آموزش دینی (مانند مسجد یا حوزه) را کاهش داده، بلکه امکان مقایسه دیدگاه‌های مذهبی متنوع (مانند تفاسیر شیعه و سنی) را فراهم کرده است. م ۳ بیان کرد: می‌تونم دسترسی سریع به محتوا داشته باشم هر زمانی که بخوام یاد بگیریم. این یافته نشان می‌دهد که فضای مجازی، فرآیند یادگیری دینی را از یک الگوی انتقالی به سمت یک الگوی کاوشگری و مشارکتی سوق داده است. از این رو، فضای مجازی نه تنها به عنوان ابزاری برای دسترسی، بلکه به عنوان فضایی برای توسعه بینش دینی انتقادی عمل می‌کند. م ۹ بیان کرد: با یه اپلیکیشن، هم قرآن می‌خونم، هم تفسیر می‌بینم، هم صدایش رو گوش می‌دم. این دسترسی فراگیر و سریع نه تنها یادگیری خودمحور

را تقویت می‌کند، بلکه فضایی برای یادگیری انفرادی، تأمل محور و بدون واسطه فراهم می‌آورد که در تربیت دینی معاصر اهمیت ویژه‌ای دارد.

تبادل نظر و گفت‌وگوی معنوی در شبکه‌های اجتماعی

فضای مجازی به عنوان فضایی برای گفت‌وگوی معنوی و تبادل نظرات دینی عمل می‌کند که در محیط‌های سنتی ممکن است با محدودیت مواجه باشد. دانشجویان اشاره کردند که گروه‌های تلگرامی و صفحات اختصاصی، امکان بحث درباره مسائل اخلاقی روزمره (مانند صداقت در امتحان یا نحوه برخورد با والدین) را فراهم کرده‌اند. م ۷ گفت: در گروه بحث کردیم که آیا دروغ سفید جایزه؟... مثلاً درباره صداقت در امتحان صحبت کردیم. این گفت‌وگوها نه تنها باعث گسترش درک دینی می‌شوند، بلکه فضایی امن برای بیان تردیدها و دریافت بازخورد از همسالان و گاهی اساتید فراهم می‌کنند. این یافته با نظریه «یادگیری اجتماعی» ویگوتسکی (۱۹۷۸) و مفهوم جامعه تمرکز یادگیری هم‌خوانی دارد و نشان می‌دهد که یادگیری دینی دیگر فرآیندی انفرادی نیست، بلکه در تعامل اجتماعی شکل می‌گیرد.

تقویت هویت دینی از طریق هویت مجازی

هویت مجازی دانشجویان معلمان به عنوان بازتابی از هویت دینی آن‌ها عمل می‌کند و از طریق به اشتراک گذاشتن محتوای دینی، تثبیت و تقویت می‌شود. شرکت‌کنندگان اشاره کردند که با انتشار آیات، دعاها و تصاویر معنوی -می‌خوام بگویم این من هستم- (م ۱۷)، و این عمل، هویت دینی آن‌ها را در فضای عمومی تأیید می‌کند. دریافت لایک و کامنت مثبت از دیگران نیز به عنوان تأیید اجتماعی عمل می‌کند و اعتماد به نفس معنوی را افزایش می‌دهد. از سوی دیگر، این هویت مجازی به عنوان ابزاری برای مقاومت در برابر فرهنگ مادی و فشار همسالان عمل می‌کند: در میان صفحات مادی، من به هویت دینی می‌سازم (م ۱۳). این یافته با مفهوم هویت دینی دیجیتال ۲ هم‌راستا است و نشان می‌دهد که فضای مجازی صرفاً ابزاری برای مصرف محتوا نیست، بلکه فضایی برای ساخت و ابراز هویت است.

1. Community of Practice
2. Digital Religious Identity

تأثیر فضای مجازی بر رفتارهای دینی عملی

یافته‌ها حاکی از آن است که محتوای مجازی نه تنها بر درک دینی، بلکه بر رفتارهای دینی و عملی دانشجویان تأثیر مستقیم دارد. بسیاری از شرکت‌کنندگان اشاره کردند که پس از مشاهده محتوای معنوی، به نماز بازگشته‌اند، صدقه می‌دهند، حجاب خود را تقویت کرده‌اند یا به خدمت به دیگران روی آورده‌اند. همچنین، مشارکت در چالش‌های گروهی مانند حفظ قرآن یا کمک به نیازمندان، رفتارهای دینی را به یک فعالیت جمعی و پایدار تبدیل می‌کند. این تأثیر مستقیم، نشان می‌دهد که فضای مجازی می‌تواند به عنوان یک محیط تربیتی عملیاتی عمل کند و از دانش نظری به عمل دینی برسد.

از مجموع ۴۲ کد استخراج شده، تعداد ۱۲ کد نیز به چالش‌های فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی اختصاص داشت. مضامین فراگیر چالش‌ها شامل، چالش‌های تحریف و سوگیری در محتوای دینی مجازی، نیاز به آموزش بیشتر رسانه‌ای دینی، تقلیل عمق‌اندیشی و تقلیل تعاملات دینی واقعی است.

جدول ۳. مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر مربوط به چالش‌های فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی در تربیت

دینی و هوش معنوی دانشجومعلم

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر	پدیده محوری
تحقیر دیگران به دلیل حجاب، مذهب یا سبک زندگی (۱۹م)	انتشار محتوای افراطی و تکفیری با لباس دینی	چالش‌های تحریف و سوگیری در محتوای دینی مجازی	چالش‌های فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی در تربیت دینی و هوش معنوی
انتشار اطلاعات نادرست توسط افراد غیرکارشناس (۱م)	گسترش محتوای غیرمتخصص و بدون منبع		
مشاهده محتوا به صورت مکانیکی و بدون تأثیر واقعی بر رفتار (۱۳م)	مصرف بی‌رویه محتوای دینی بدون بازتاب معنوی		
استفاده از دین برای جذب فالوور یا فروش کالا (۱۱م)	مواجهه با محتوای تبلیغی و سودجویانه		

پدیده محوری	مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	
دانشجو معلمان	نیاز به آموزش بیش رسانه‌ای دینی	نیاز به تشخیص منبع معتبر دینی از غیر معتبر	درخواست آموزش برای تشخیص عالم واقعی از فرد غیر متخصص (م ۱)	
		نیاز به مدیریت زمان و جلوگیری از اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی	استفاده متعادل از فضای مجازی (م ۱۲)	
		نیاز به آموزش تحلیل انتقادی محتوای دینی	یادگیری نقد محتوای دینی (م ۱۹)	
	تقلیل عمق اندیشی	شکستن حلقه تأمل	عدم تفکر عمیق (م ۱)، عدم تمایل به دانستن چرایی موضوعات (م ۱۰)	
		تبدیل وجود به نمایش	دعاهای ضبط شده (م ۱۱)، صداهای ذخیره شده اساتید (م ۲)	
	تقلیل تعاملات معنوی واقعی	جایگزینی رابطه با تصویر	جایگزینی مراسم دعای واقعی با ویدئو (م ۱۱)، استفاده از عکس اساتید خبره در رسانه‌ها به جای ارتباط واقعی با آنها (م ۱۸)	

چالش‌های تحریف و سوگیری در محتوای دینی مجازی

با وجود فرصت‌های فراوان، فضای مجازی با چالش‌های جدی در حوزه تربیت دینی مواجه است. یکی از مهم‌ترین یافته‌ها، تحریف و سوگیری در محتوای دینی است که شامل انتشار مطالب افراطی و غیرمتخصص است. شرکت‌کنندگان از وجود صفحاتی که "هرکس حجابش کمه، کافره" می‌نامند (م ۱)، شکایت داشتند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که فضای مجازی بدون نظارت و

بینش رسانه‌ای، می‌تواند به جای تربیت معنوی، باعث بی‌ثباتی هویت دینی و اضطراب معنوی شود. این امر لزوم تربیت «بینش رسانه‌ای دینی» را به عنوان مهارتی ضروری در تربیت معلمان برجسته می‌کند.

نیاز به آموزش بینش رسانه‌ای دینی

در نهایت، یافته‌ها به وضوح نشان می‌دهند که دانشجو معلمان به آموزش بینش رسانه‌ای دین نیاز دارند. آن‌ها در مواجهه با حجم بالای محتوای دینی، از تشخیص منبع معتبر تا مدیریت زمان و رفتار مسئولانه در انتشار محتوا، با چالش مواجه هستند. یکی از شرکت‌کنندگان پرسید: «چطور بفهمم این تفسیر از چه مرجعه یا به آموزگار غیرمتخصص؟» (م ۱۱). همچنین، درخواست برای برگزاری درس یا کارگاهی با عنوان «تربیت دینی در فضای مجازی» (م ۱۸) نشان از آگاهی و نیاز نهادینه شده دانشجویان دارد.

تقلیل عمق اندیشی

در استفاده از فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی، سطحی‌نگری دانشجو معلمان و معلمان افزایش پیدا می‌کند؛ زیرا که آن‌ها فکر می‌کنند همه موضوعات تولید شده درست هستند. م ۱۰ بیان کرد: «با تولیدات فضای مجازی دیگر افراد به دنبال چرایی موضوعات نمی‌روند و فکر میکنند اغلب محتوای آن‌ها بنا بر واقعیت میباشد.»

تقلیل تعاملات دینی واقعی

با استفاده از فضای مجازی تعاملاتی که ممکن است با اساتید و یا مشاوران دینی رخ دهد، کاهش می‌یابد. م ۱۱ بیان کرد: «مثلاً به جای رفتن و شرکت کردن در مراسمات مجبور می‌شویم که به ویدئو قائل شویم و این باعث کاهش تعاملات ما با مراسمات دینی واقعی میشود.»

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

یافته‌های پژوهش حاضر تأیید می‌کند که فضای مجازی از مرحله «واسطه ارتباطی» فراتر رفته و به یک بافت تربیتی کلیدی برای شکل‌دهی هوش معنوی و هویت دینی دانشجو معلمان بدل شده

است. پژوهش‌های حوزه «دین دیجیتال» نشان می‌دهد که کاربران جوان در پلتفرم‌های اجتماعی، دین را در قالب هویت‌های شبکه‌ای تجربه می‌کنند؛ هویت‌هایی که در فرایندی تعاملی میان کنشگر، فناوری و گفتمان‌های آنلاین ساخته می‌شوند (ایوالو، ۲۰۲۲). در این محیط، سه عامل اصلی تقویت کننده هویت معنوی عبارتند از: دسترسی باز به منابع دینی معتبر، امکان مشارکت در «جوامع یادگیری» آنلاین (گراون و همکاران، ۱۹۹۸) و مشاهده الگوهای دینی معاصر که سبک زندگی خود را در شبکه‌ها به اشتراک می‌گذارند. نقش اخیر به روشنی در چارچوب «نظریه یادگیری اجتماعی» بندورا قابل تبیین است؛ زیرا مشاهده پیامدهای مثبت رفتارهای دینی مدل‌ها، انگیزش درونی و خودکارآمدی مخاطبان را ارتقا می‌دهد (کایتل، ۱۹۷۸).

با وجود این فرصت‌ها، تهدیدهای قابل توجهی نیز مطرح است. نخست، میدیاتیزاسیون دین به عنوان فرایندی که در آن منطق رسانه‌ای بر گفتمان‌های دینی مسلط می‌شود، می‌تواند به «کالاوارگی» ایمان و سطحی‌سازی معنویت بینجامد (کلوته، ۲۰۱۶). دوم، فراوانی محتوای افراطی یا غیرمتخصصانه، مخاطبان را در معرض تحریف، اضطراب معنوی و شکل‌گیری هویت‌های دینی متنافر قرار می‌دهد که با تحقیقات میدانی که بر روی ویدیوهای اسلامی در یوتیوب نشان می‌دهد و الگوریتم‌های پلتفرم‌ها گرایش به برجسته‌سازی مضامین هیجانی و قطبی دارند که خود به تشدید افراط‌گرایی کمک می‌کند (الزمان، ۲۰۲۲)، همسو است.

در چنین بستر دوسویه‌ای، تربیت دینی نیازمند بازنگری نظری و عملی است. همسویی نتایج با نظریه «هویت دینی دیجیتال» کمپل و مفهوم جوامع عمل و نگر بیانگر آن است که یادگیری دینی دیگر به فضای کلاس یا مسجد محدود نیست و در عرصه‌های مجازی تداوم می‌یابد (گراون و همکاران، ۱۹۹۸؛ ایوالو، ۲۰۲۲). بر این اساس، برنامه‌های تربیت معلم باید: واحدهای درسی چون «تربیت دینی در فضای مجازی» و «سواد رسانه‌ای دینی» را وارد سرفصل‌ها کنند. مهارت تحلیل انتقادی محتوا، تشخیص منابع وثیق و طراحی پیامهای معنوی جذاب را به شیوه کارگاهی تقویت نمایند. در نهایت، فضای مجازی دیگر نه ابزار حاشیه‌ای، بلکه عرصه اصلی تجربه دین برای نسل

1. Evolvi
2. Graven et al
3. Kytile
4. Cloete
5. AI-Zaman

امروز است. نظام تربیت معلم اگر این واقعیت را نادیده گیرد، فرصت پرورش نسل مؤمن، منتقد و مسئول را از دست خواهد داد. تربیت دینی کارآمد در عصر دیجیتال زمانی محقق می‌شود که از «انتقال محتوا» به سمت پرورش سواد رسانه‌ای دینی و هوش معنوی انتقادی حرکت کند؛ رویکردی که ضمن بهره‌گیری از قابلیت‌های فناوری، سپر حفاظتی در برابر پیامدهای تحریف و افراط فراهم می‌آورد. نهادهای آموزشی با پذیرش این تغییر پارادایم می‌توانند موجبات ارتقای هویت دینی پایدار و هوش معنوی ژرف را در دانشجو معلمان فراهم آورند.

قدردانی

از کلیه افراد شرکت‌کننده در پژوهش کمال تشکر و قدردانی را داریم.

Reference

قرآن کریم. سوره آل عمران.

- Adigun, J. O., & Ojo, S. O. (2021). Social Media Use and Spiritual Intelligence among University Students: A Correlational Study. *Journal of Education and e-Learning Research*, 8(2), 145–15.
- Al-Zaman MS. (2022). Social mediatization of religion: islamic videos on YouTube. *Heliyon*. 10;8(3):e09083. doi: 10.1016/j.heliyon.2022.e09083. PMID: 35295657; PMCID: PMC8919218.
- Ammon, E. M. (2000). The spiritual intelligence scale: An exploratory study. Unpublished doctoral dissertation, Faculty of the California Institute of Integral Studies, San Francisco, CA.
- Anderson, J., & Rainie, L. (2010). *The Future of Social Networking*. Pew Research Center
- Anderson, M., & Perrin, A. (2021). *What Internet Users Know About Technology and Privacy*. Pew Research Center
- Armstrong, K. (2009). *The Case for God: What Religion Really Means*. Alfred A. Knopf
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Baym, N. K. (2007). *Personal Connections in the Digital Age*. Polity Press
- Bennett, W. L., & Segerberg, A. B. (2013). The Logic of Connective Action: Digital Media and the Personalization of Contentious Politics.
- Cloete, A.L. (2016). 'Mediated religion: Implications for religious authority', *Verbum et Ecclesia* 37(1), a1544. <http://dx.doi.org/10.4102/ve.v37i1.1544>
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2018). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (5th ed.). Sage.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2018). *The SAGE handbook of qualitative research* (5th ed.). Sage.
- Dibai Saber, Mohsen; Falahtdari, Mohsen. (1403). Identifying the components and sub-components of the futures-oriented curriculum and analyzing its position in higher-level education documents. *Research on Islamic Education Issues*, 119-151, 32(65). DOR: [20.1001.1.22516972.1403.32.65.6.7](https://doi.org/10.22516972.1403.32.65.6.7) [In Persian]
- Ellison, N. B., & Boyd, D. (2021). *Sociality Transformed: Emerging Patterns of Social Interaction on Social Media Platforms*. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 26(1), 1-18
- Evolvi G. (2022). Religion and the Internet. digital religion, (hyper)mediated spaces, and materiality. . 6(1):9-25. *Z Relig Ges Polit*. doi: 10.1007/s41682-021-00087-9. Epub 2021 Oct 19. PMID: 34938947; PMCID: PMC8525051.
- Fenton, N. (2018). *Wrong but Viral: Science, Rumours, and Conspiracy Theories on Social Media*. Polity Press
- Gartner (2022). *Mobile Network Technologies: Evolution and Impact on Digital Transformation*. Gartner Research
- Ghasemian, Abbas; Pourshafei, Hadi; Ayati, Mohsen; Alavi, Seyyed Mohammad Kazem. (1404). Current model of religious education of Farhangian University students: Grounded theory approach. *Research on Islamic Education Issues*, 33(67), 185-212. DOR: [20.1001.1.22516972.1404.33.67.6.8](https://doi.org/10.22516972.1404.33.67.6.8) [In Persian]
- Graven, M., Lerman, S. Wenger, E. (1998). Communities of practice: Learning, meaning and identity. *Journal of Mathematics Teacher Education* 6, 185–194 (2003). <https://doi.org/10.1023/A:1023947624004>

- Hargittai, E. (2002). Second-level digital divide: Differences in people's online skills. *First Monday*, 7 (4)
- Java, A., Song, X., Finin, T., & Tseng, B. (2007). *Why We Twitter: Understanding Microblogging Usage and Communities*. Proceedings of the 9th WebKDD and 1st SNA-KDD 2007 Workshop on Web Mining and Social Network Analysis
- Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1), 59–68.
- Khan, M. R., & Alam, F. (2021). Unethical Advertising in Digital Spaces: Impacts on Moral Intelligence. *Journal of Business Ethics*, 168 (2), 345–360
- Kohler, W. (1925). *The Mentality of Apes*. London: Routledge & Kegan Paul
- Kytle, J. (1978). [Review of Social Learning Theory., by A. Bandura. *Contemporary Sociology*, 7(1), 84–85. <https://doi.org/10.2307/2065952>
- Lahman, M. K., et al. (2019). Heuristic inquiry: An emerging qualitative methodology. *The Qualitative Report*, 24(7), 1608–1624.
- Ling, R. (2004). *The Mobile Connection: The Cell Phone's Impact on Society*. Morgan Kaufmann
- Mokhtari, Mohammad Hossein. (1400). The effect of spiritual intelligence on mental health: A study among female nurses in hospitals in Mazandaran province, Jurisprudential and Legal Studies on Women and Family, 4(8), 57-83. [In Persian]
- Moustakas, C. (1.90). *Heuristic research: Design, methodology, and applications*. Sage.
- Nabizadeh, Mohammad; Beheshti, Saeed; Fayyaz, Irandokht; Salahshouri, Ahmad. (1403). Epistemological foundations of spiritual education in the realization of a civilization-building university based on the thoughts of the Imams of the Islamic Revolution. *Research on Islamic Education Issues*, 32(64), 225-254. DOR: [20.1001.1.22516972.1403.32.64.8.7](https://doi.org/10.22516/972.1403.32.64.8.7) [In Persian]
- Nabizadeh, Mohammad; Zangoui, Asadullah. (1402). The effectiveness of education-oriented spiritual intelligence on the transformational leadership style of university administrators and professors. *Research on Islamic Education Issues*, 31(59), 39-58. DOR: [20.1001.1.22516972.1402.31.59.4.6](https://doi.org/10.22516/972.1402.31.59.4.6) [In Persian]
- Noorani, Zahra; Goodarzi, Akram; Hosseini, Seyyed Bashir. (1403). Designing a Media Literacy Model in the Education System of the Islamic Republic of Iran. *Research on Islamic Education Issues*, 32(64), 189-223. DOR: [20.1001.1.22516972.1403.32.64.4.3](https://doi.org/10.22516/972.1403.32.64.4.3) [In Persian]
- O'Reilly, T. (2005). What Is Web 2.0? *O'Reilly Media*. Retrieved from oreilly.com
- Piaget, J. (1952). *The Origins of Intelligence in Children*. International Universities Press
- Putnam, R. D., & Campbell, D. E. (2012). *American Grace: How Religion Divides and Unites Us*. Simon & Schuster
- Ramezani, Abbas; Sharifi, Masoumeh. (1404). A study of teachers' views on the use of GBT chat in science education, *Iranian Journal of Distance Education*, 7(1), 89-102. doi: 10.30473 / idej.2025.74183.1233. [In Persian]
- Ramezani, Abbas; Sharifi, Masoumeh. (1404). Investigating the relationship between the use of artificial intelligence and critical thinking through the mediation of self-learning (case study: high school students), *Research in Educational Methods*, 3(3), 65-90 doi: 10.22091 / jrim.2025.11934.1171. [In Persian]
- Rorty, R. (1989). *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press
- Saleem, H., & Hussain, I. (2020). *The Role of Social Media in Religious Education: Opportunities and Challenges for Teachers*. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 15(11), 4–15.
- Statista(2022). *Global Mobile App Usage Statistics*. Retrieved from <https://www.statista.com>

- Twenge, J. M. (2017). *iGen: Why Generation Z Is Growing Up More Slowly Than Any Generation Before It*. Atria Books
- Wang, X., & Li, J. (2022). Mindful digital engagement and spiritual intelligence among adolescents: A longitudinal study in the Chinese context. *Computers in Human Behavior*, 136, 107398

